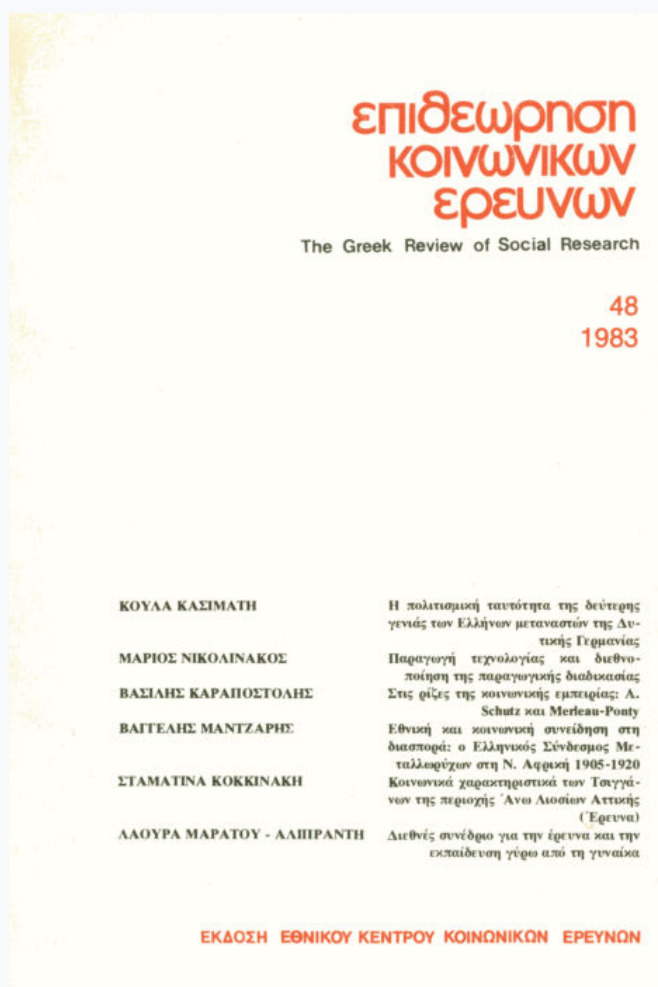

The Greek Review of Social Research

Vol 48 (1983)

48

Η πολιτισμική ταυτότητα της δεύτερης γενιάς των Ελλήνων μεταναστών της δυτικής Γερμανίας

Κούλα Κασιμάτη

doi: [10.12681/grsr.239](https://doi.org/10.12681/grsr.239)

Copyright © 1983, Κούλα Κασιμάτη

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/).

To cite this article:

Κασιμάτη Κ. (1983). Η πολιτισμική ταυτότητα της δεύτερης γενιάς των Ελλήνων μεταναστών της δυτικής Γερμανίας. *The Greek Review of Social Research*, 48, 3–20. <https://doi.org/10.12681/grsr.239>

Η πολιτισμική ταυτότητα της δεύτερης γενιάς των Ελλήνων μεταναστών της Δυτικής Γερμανίας

Κούλα Κασιμάτη*

Παρουσιάστηκε στο συνέδριο του European Science Foundation στη Δ. Γερμανία (10 - 12 Δεκεμβρίου 1980) και δημοσιεύτηκε στα γερμανικά στο *Ausländerkinder* (Freiburg), Τεύχος 7, Ιανουάριος 1981, σελ. 16 - 29.

Στην ελληνική έκδοση έγιναν αλλαγές και προσθήκες.

Η μετανάστευση, που αποτέλεσε σημαντικό κοινωνικό φαινόμενο, κυρίως μεταπολεμικά, έδωσε την εντύπωση ότι έλυσε, έστω και πρόσκαιρα, ορισμένα οικονομικά προβλήματα, τόσο των χωρών αποστολής μεταναστών (μείωση ανεργίας, εισροή συναλλάγματος) όσο και των χωρών υποδοχής (αύξηση του εργατικού δυναμικού τους για να καταστεί δυνατή η μετατροπή του συσσωρευμένου κεφαλαίου σε παραγωγική επένδυση). Ταυτόχρονα όμως η μετανάστευση έγινε η αιτία για μια σειρά κοινωνικών και ψυχολογικών προβλημάτων, που αφορούν τους ίδιους τους μετανάστες ή τα παιδιά τους. Αυτές οι κοινωνικές προεκτάσεις της μετανάστευσης στην Ελλάδα μόνο περιθωριακά και ευκαιριακά έχουν θιγεί, γι' αυτό και η σχετική βιβλιογραφία είναι πολύ περιορισμένη.

Στην εισήγηση αυτή, με τη βοήθεια όχι τόσο άμεσων, αλλά έμμεσων στοιχείων και πληροφοριών, θα προσπαθήσουμε να οριοθετήσουμε το πρόβλημα της πολιτισμικής ταυτότητας των παιδιών των μεταναστών και να επισημάνουμε τους λόγους που συνετέλεσαν στην εικόνα που παρουσιάζεται.

* Κοινωνιολόγος, ΕΚΚΕ και ΚΕΜΕ

1. Ορισμοί εννοιών

(α) Δεύτερη γενιά

Τη δεύτερη γενιά αποτελούν πολλές κατηγορίες παιδιών, τα οποία έχουν το κοινό γνώρισμα, ότι ο ένας ή και οι δύο γονείς τους είναι μετανάστες, αλλά διαφοροποιούνται από το στοιχείο ότι μεγαλώνουν σε διαφορετικό οικογενειακό, κοινωνικό κι ακόμη γεωγραφικό και κλιματολογικό περιβάλλον. Έτσι, έχουμε τις ακόλουθες γενικές κατηγορίες παιδιών μεταναστών:

- (i) παιδιά, που έχουν και τους δύο γονείς μετανάστες ή μόνο τον ένα – συνήθως πατέρα
- (ii) παιδιά, που γεννήθηκαν στην Ελλάδα ή στο εξωτερικό
- (iii) παιδιά, που μένουν με τους γονείς τους στη χώρα υποδοχής ή μένουν στην Ελλάδα με στενούς συγγενείς
- (iv) παιδιά, σε σχολική ηλικία ή παιδιά μεγαλύτερα-εργαζόμενα
- (v) παιδιά, που πρόσφατα επαναπατρίστηκαν.

Από αυτές τις γενικές κατηγορίες προέρχονται πολλές άλλες υποκατηγορίες, που προκύπτουν από τους δυνατούς συνδυασμούς οι οποίοι μπορούν να γίνουν.

Και μόνο η απλή καταγραφή των περιπτώσεων της δεύτερης γενιάς φανερώνει ότι τα παιδιά αυτά μεγαλώνουν και διαμορφώνονται κάτω από ιδιαίζουσες συνθήκες, συνθήκες που επιδρούν άμεσα και έμμεσα στην όλη τους ανάπτυξη, προσωπικότητα και κοινωνικοποίηση. Έτσι, αναγκαστικά και η πολιτισμική τους ταυτότητα επηρεάζεται από οικογενειακούς και περιβαλλοντολογικούς παράγοντες. Ιδιαίτερο όμως ενδιαφέρον παρουσιάζουν τα παιδιά που μεγάλωσαν (άσχετα αν γεννήθηκαν ή μετανάστευσαν σε μικρή ηλικία) στη χώρα υποδοχής και δέχτηκαν έτσι τις επιδράσεις από δύο διαφορετικά κοινωνικά περιβάλλοντα.

(β) Πολιτισμική ταυτότητα

Ο Heuriot, μέσα από το λογοπαίγνιο «κουλτούρα* είναι αυτό που μένει όταν έχουν ξεχαστεί όλα, κι αυτό που λείπει όταν έχουν μαθευτεί

* Χρησιμοποιείται περίπου ταυτόσημα με τον όρο «πολιτισμός».

όλα», όρισε με πολύ παραστατικό τρόπο ό,τι περιληπτικά ονομάζουμε πολιτισμό.

Πρακτικά, το σύνολο των χαρακτηριστικών γνωρισμάτων μιας κοινωνίας που τη διαφοροποιεί από κάποια άλλη, δίνει τη φυσιογνωμία και ταυτότητά της. Την ταυτότητα στην πολιτισμική διάσταση θα την αναζητήσουμε μέσα σε ένα πιο ευρύ φάσμα εννοιών, όπως παιδεία, γλώσσα, κοινωνικές αξίες, θρησκεία, ήθη-έθιμα, δραστηριότητες κατά τον ελεύθερο χρόνο κ.ά., που περισσότερο ή λιγότερο περικλείουν πολιτισμικά στοιχεία. Η κουλτούρα νοείται σε διάφορα επίπεδα: του ατόμου, μιας ομάδας ή τάξης, μιας, τέλος, ολόκληρης κοινωνίας, αλληλοσυσχετιζόμενα μεταξύ τους. Έτσι, κατά τον Έλιοτ, «η κουλτούρα ενός ατόμου εξαρτάται από την κουλτούρα μιας ομάδας ή τάξης και η κουλτούρα μιας ομάδας από την κουλτούρα ολόκληρης της κοινωνίας στην οποία η ομάδα αυτή ανήκει».¹ Με άλλα λόγια, δεν είναι δυνατό να εννοήσουμε την κοινωνική ομάδα ως ένα λειτουργικό σύνολο, μια οργανική ενότητα, αν δεν υπάρχουν αυτά τα πολιτισμικά στοιχεία που αναφέραμε και που την ενοποιούν, της δίνουν ταυτότητα και κάνουν τα μέλη της να αισθάνονται ότι ανήκουν στο ίδιο οργανικό σύνολο.²

Ασφαλώς, η κουλτούρα δεν μπορεί να είναι κάτι το εντελώς ιδιαίτερο για κάθε κοινωνία, αφού, ιστορικά, σ' όλους τους κοινωνικούς σχηματισμούς, βρίσκουμε επιδράσεις από άλλους που έχουν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο ποσοστό απορριφθεί. Μπορούμε όμως να κάνουμε μια διάκριση ανάμεσα στην πολιτισμική επίδραση και στην πολιτισμική διάθρωση. Στην πρώτη περίπτωση ανακαλύπτουμε μορφοποιημένα στοιχεία μιας κοινωνίας που προέκυψαν από άλλα πρότυπα, στα οποία έγινε κάποια διεργασία και ξεφύτρωση μια ατόφια (νέα) πολιτισμική έκφανση, ενώ στη δεύτερη γίνεται «παράδοση άνευ όρων» κάτω από ένα συσχετισμό δυνάμεων της ασθενέστερης «πολιτισμικά» κοινωνίας στην ισχυρότερη. Στην εποχή που ζούμε μπορούν να συνυπάρχουν στοιχεία επίδρασης και στοιχεία διάθρωσης ανάλογα με τις ιστορικές καταβολές και τα επίπεδα ανάπτυξης. .

Από το μεγάλο φάσμα των στοιχείων για την πολιτισμική ταυτότητα της δεύτερης γενιάς μεταναστών, θα ασχοληθούμε ιδιαίτερα με

1. Eliot, T. S. (1954), *Σημειώσεις για τον ορισμό της Κουλτούρας*, μετάφρ. Ν. Ησαΐα, Εκδόσεις Πλέθρον, 1980, σελ. 23.

2. Φίλιας, Β. (1980), «Όψεις της διατήρησης και της μεταβολής του κοινωνικού συστήματος», *Νέα Σύνορα*, τόμ. Ι, σελ. 73.

δύο βασικά: τη γλώσσα και τις κοινωνικές αξίες, γιατί πιστεύουμε ότι αποτελούν την απαραίτητη υποδομή για την πολιτιστική μορφοποίηση του ατόμου.

2. Γλώσσα

Η σημασία της γλώσσας για την κοινωνικοποίηση του ατόμου είναι προφανής, όχι μόνο γιατί η ανάπτυξη της προσωπικότητάς του απαιτεί ικανότητα επικοινωνίας, αλλά ακόμη γιατί η ίδια η γλώσσα εκφράζει και συνακολουθείται από ορισμένα κοινωνικά και πολιτισμικά στοιχεία, δηλωτικά της ταυτότητάς του. Έχει αποδειχτεί με έρευνες σε παιδιά μεταναστών (για παράδειγμα, οι εργασίες της Oksaar³ στους Εσθονούς της Σουηδίας και στους Γερμανούς της Αυστραλίας) ότι η μητρική γλώσσα παίζει ρόλο κοινωνικό και συναισθηματικό στην ανάπτυξη του παιδιού, σε αντιπαράβολή με τη γλώσσα της χώρας υποδοχής, που ικανοποιεί κυρίως τις ανάγκες της εργασίας και της τυπικής επικοινωνίας.

Τα παιδιά των μεταναστών έχουν το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό ότι μεγαλώνουν μέσα σε μια γλωσσική σύγχυση, γιατί άλλη γλώσσα μιλάνε στο σπίτι (τη μητρική) κι άλλη στο δρόμο, στο σχολείο (της χώρας υποδοχής). Έτσι, το παιδί στην καθημερινή πρακτική σε ένα κοινωνικό περιβάλλον, που στις περισσότερες περιπτώσεις είναι περιορισμένο και οριοθετημένο στους συμπατριώτες, χρησιμοποιεί στον προφορικό λόγο τη μητρική γλώσσα, ιδιωματικά μάλιστα, του τόπου προέλευσης των γονέων του, χωρίς να γνωρίζει ικανοποιητικά το όλο της φάσμα (κυρίως γραπτό). Αντίθετα, στο σχολείο χρησιμοποιεί – αναγκαστικά – τη γλώσσα της χώρας υποδοχής την οποία δεν γνωρίζει καλά, γιατί ούτε οι γονείς μπορούν να το βοηθήσουν ούτε η επαφή του με το στοιχείο της χώρας υποδοχής το διευκολύνουν, αφού στο μεγαλύτερο ποσοστό μένει απομονωμένο.

Είναι, άλλωστε, χαρακτηριστικό ότι το πρόβλημα της γλώσσας και οι δυσκολίες που πηγάζουν από αυτό είναι περίπου κοινό για όλη

3. Oksaar, E. (1981), «Language, Integration, Identity: Sociological Problems of New Minorities», Εισήγηση που παρουσιάστηκε στο συνέδριο του European Science Foundation, 10 - 12 Δεκέμβρη 1980, στη Γερμανία.

τη δεύτερη γενιά, ανεξάρτητα από εθνικότητα μετανάστη. Γιατί, όπως προκύπτει από μια έρευνα⁴ που έγινε στην Ελβετία το 1977 σε 50 υπηρεσίες υπεύθυνες για την επαγγελματική εκπαίδευση, οι ανισότητες ευκαιριών για μάθηση οφείλονται περισσότερο στο περιβάλλον και λιγότερο στην εθνικότητα.

Είναι διαπιστωμένο από την άλλη μεριά, ότι όταν παραμελείται η μητρική γλώσσα και εισάγεται πρόωρα ως σχολική μία άλλη γλώσσα, τότε είναι αναπόφευκτο να αναπτυχθούν ατελώς και οι δύο. Από έρευνα που έκανε ο Τούρκος ψυχολόγος Oktem σε 300 παιδιά Τούρκων μεταναστών στη Δυτική Γερμανία, βρήκε ότι παρόλο που το IQ στο μη προφορικό test κατανέμεται κανονικά, στο προφορικό test των γερμανικών και των τουρκικών το IQ είναι χαμηλότερο του κανονικού, με μια μικρή υπεροχή στα τουρκικά.⁵

Με ποιο τρόπο όμως μαθαίνουν τη μητρική γλώσσα τα παιδιά των μεταναστών στις χώρες υποδοχής;

Στη Σουηδία⁶ οι μαθητές φοιτούν στις κανονικές σουηδικές τάξεις, μέσα στις οποίες μπορούν να διδάσκονται και τη μητρική τους γλώσσα, από 4 ως 16 ώρες τη βδομάδα, ανάλογα με τον αριθμό τους στην τάξη, από δάσκαλος της χώρας τους. Είναι δηλαδή τάξεις μικτές, διγλωσσικές. Πολλά παιδιά παρακολουθούν και απογευματινά τμήματα μητρικής γλώσσας. Στη Δυτική Γερμανία που κατευθύνθηκε ο κύριος όγκος του μεταναστευτικού ρεύματος, τα Ελληνόπουλα – και περίπου το ίδιο ισχύει και για τα παιδιά άλλων εθνικοτήτων – παρακολουθούν: (i) προπαρασκευαστικές τάξεις με πρόγραμμα κατά 2/3 ελληνόγλωσσο και 1/3 γερμανόγλωσσο, (ii) κανονικές γερμανικές τάξεις όπου φοιτούν μαζί με τα Γερμανόπουλα, ενώ για 5 - 6 ώρες παρακολουθούν συγχρόνως και απογευματινά τμήματα μητρικής γλώσσας, (iii) ελληνικά σχολεία επιχορηγούμενα από τη βαυαρική κυβέρνηση γνωστά ως ελληνικά «ιδιωτικά σχολεία» με πρόγραμμα ελληνόγλωσσο, και (iv) διγλωσσικές τάξεις, δηλαδή τάξεις με Ελληνόπουλα μέσα στο γερμανικό σχολείο. Το πρόγραμμά τους είναι ενιαίο (πρωινό) με δύο μέρη:

4. OECD (1981), «Young Foreigners and the World of Work», *Social Affairs, Manpower and Education*, p. 70.

5. Wilpert, C. (1977), «Children of Foreign Workers in the Federal Republic of Germany», *International Migration Review*, Vol. II, Winter, p. 479 - 80.

6. Χάρης, Κ. (1980), «Η ελληνική εμπειρία στο θέμα της Εκπαιδεύσεως των μεταναστών της Δεύτερης γενιάς στη Δυτική Ευρώπη», Εισήγηση στο Symposium migrants de la deuxième génération, οργανωμένο από το Centre Européen Culturel de Delphes, 1 - 3 Οκτωβρ., σελ. 100 - 103.

ελληνόγλωσσο και γερμανόγλωσσο συντονισμένα σε χρόνο, στις κατώτερες τάξεις υπέρ του ελληνόγλωσσου και στις ανώτερες υπέρ του γερμανόγλωσσου.

Στην Ολλανδία τα παιδιά των μεταναστών μπορούν να παρακολουθούν – μέχρι 6 ώρες τη βδομάδα – μαθήματα μητρικής γλώσσας και κουλτούρας, ως δικαίωμά τους και όχι ως υποχρέωσή τους. Στις άλλες χώρες της Ευρώπης τα παιδιά των μεταναστών φοιτούν στα κανονικά σχολεία της χώρας μαζί με τα ντόπια και παράλληλα, όσα θέλουν, παρακολουθούν απογευματινά τμήματα μητρικής γλώσσας, οργανωμένα από τις χώρες προέλευσης.

Πόσο όμως αυτές οι προσπάθειες βοήθησαν τα παιδιά των μεταναστών να ενσωματωθούν ικανοποιητικά στα δύο γλωσσικά συστήματα: της χώρας υποδοχής και της χώρας αποστολής; Αν πάρουμε ως δείκτη τη σχολική τους επίδοση, η απάντηση είναι ότι δεν βοήθησαν.

Από έρευνα που έκανε ο Eineneir, το 1976,⁷ σε παιδιά Ελλήνων μεταναστών στη Δυτική Γερμανία βρέθηκε ότι μόνο το 36% κατορθώνει να πάρει απολυτήριο από το λεγόμενο Hauptshule (υποχρεωτική βαθμίδα), ενώ το ποσοστό για τα Γερμανόπουλα είναι 8%. Στα ίδια περίπου συμπεράσματα καταλήγει και η έρευνα που έγινε σε 2500 μετανάστες Έλληνες άνδρες και γυναίκες 16 - 25 χρόνων στη Δυτική Γερμανία το 1978 από το Τμήμα Εκπαίδευσης της Ελληνικής Πρεσβείας της Βόννης,⁸ αλλά και όλες οι άλλες πληροφορίες που υπάρχουν.

Ιδιαίτερα, αν τα παιδιά παρακολουθήσουν μερικές τάξεις στα σχολεία της πατρίδας τους, τότε η αποτυχία είναι ακόμη μεγαλύτερη. Μια έρευνα που έγινε ανάμεσα σε παιδιά Ιταλών και Πορτογάλων μεταναστών στη Νότια Γαλλία το 1974 έδειξε ότι το 87% των παιδιών που παρακολούθησαν σχολείο στη χώρα προέλευσης δεν πήρε κανένα πιστοποιητικό σπουδών και μόνο το 9% αποφοίτησε από τη βαθμίδα της βασικής εκπαίδευσης.⁹ Γενικά, στις επίσημες εκθέσεις υποστηρίζεται¹⁰ ότι το 50% ως 90% των παιδιών των ξένων εργατών στη Δυτική Γερμανία δεν τελειώνει το Hauptschule. Τα ποσοστά διαφοροποιούνται ανάλογα με το κρατίδιο και την εθνικότητα. Έτσι, το ποσοστό των

7. Eideneir, (1978), «Τα Ελληνόπουλα της Γερμανίας σε αδιέξοδο», *Πολίτης*, No 16, σελ. 28 - 33.

8. Χάρης, Κ. (1980), *όπ. αν.*, σελ. 95 - 96.

9. OECD (1981), *όπ. αν.*, σελ. 71 και 114.

10. Wilpert, C. (1977), *όπ. αν.*, σελ. 475.

παιδιών που δεν τελειώνουν στο Βερολίνο ανέρχεται στο 90%, ενώ στο Baden-Wurtemberg κατεβαίνει στο 55%.

Αυτή η χαμηλή σχολική επίδοση πρωταρχική αιτία έχει τη γλώσσα,¹¹ γιατί η γλώσσα είναι το βασικό όργανο μάθησης και μάθηση αποτελεσματική γίνεται στη γλώσσα που το παιδί κατέχει. Είναι όμως και άλλοι παράγοντες που εμποδίζουν τη σχολική ευδοκίμηση των παιδιών των μεταναστών: (α) Η χαμηλή συνήθως οικονομικο-κοινωνική προέλευση αυτών των παιδιών – το 75% των γονέων τους είναι συνήθως ανειδίκευτοι εργάτες – επιδρά αρνητικά γιατί δεν μπορούν να βοηθηθούν από το σπίτι τους. Οι γονείς δεν έχουν τις απαιτούμενες γνώσεις για τα εκπαιδευτικά θέματα της χώρας υποδοχής, ούτε μπορούν να δώσουν την απαιτούμενη προσοχή στην προετοιμασία των παιδιών τους, ούτε ελέγχουν αν τα παιδιά πηγαίνουν στο σχολείο ή ακόμη τα εμποδίζουν να πηγαίνουν για να προσέχουν τα μικρότερα αδέρφια τους στο σπίτι. Τέλος, δεν υπάρχει συνεργασία μεταξύ των γονέων και των φορέων του σχολείου. (β) Η πολιτισμική σύγκρουση που βιώνουν τα παιδιά των μεταναστών από τη μεταμόσχευσή τους στην κοινωνία της χώρας υποδοχής, η οποία είναι τόσο διαφορετική από τη δική τους, με άλλες κοινωνικές αξίες, τα κάνει να αισθάνονται μειονεκτικά και ως κοινωνική ομάδα και ως ξένοι, με αντίκτυπο στο σχολείο και στην επίδοσή τους. (γ) Ένα συναίσθημα προσωρινότητας στη χώρα υποδοχής που έχουν οι γονείς και που το μεταβιβάζουν και στα παιδιά τους να κάνει να συνειδητοποιούν τις άνισες ευκαιρίες που έχουν για κοινωνικό ανέγασμα και τα αποθαρρύνει για μεγαλύτερες προσπάθειες. Τα παιδιά των μεταναστών δεν παίρνουν προσχολική εκπαίδευση στο μεγαλύτερο τουλάχιστο ποσοστό (μόνο το 28% των παιδιών των Τούρκων μεταναστών πηγαίνουν σε νηπιαγωγεία, έναντι του 70% των Γερμανόπουλων). (δ) Η γενικότερη εκπαιδευτική πολιτική της χώρας υποδοχής μέχρι που δεν είναι ξεκαθαρισμένη, αν δηλαδή θέλει εκπαίδευση για ενσωμάτωση (integration) της δεύτερης γενιάς ή επιζητεί εκπαίδευση για ανακύκλωση (rotation) του μεταναστευτικού ρεύματος, θα έχει αρνητική επίδραση στο σύστημα παιδείας των ξένων. Άλλωστε, και εξαιτίας του γεγονότος ότι στη Δυτική Γερμανία επικρατεί το σύστημα κάθε κρατίδιο (state) να εφαρμόζει τη δική του εκπαιδευτική πολιτική – παρά τις προσπάθειες που έγιναν το 1976 να υιοθετηθεί μια ενιαία πολιτική υπάρχουν ακόμη σημαντικές

11. Νικητόπουλος, Π. (1978), «Εκπαιδευτικά προβλήματα των ελληνόπουλων στη Δ. Γερμανία», *Πολίτης*, Νο 22, σελ. 34 - 39.

διαφορές¹² – δεν ευνοείται η χάραξη μιας συγκεκριμένης τακτικής που να διευκολύνει τα παιδιά των μεταναστών στο σχολείο.

Ακόμη, παρά τις φανερές προόδους που έχουν σημειωθεί στη νομοθεσία των χωρών υποδοχής για τα παιδιά και τους νέους ξένης εθνικότητας, τα προβλήματα λύνονται δύσκολα, γιατί το κοινωνικό περιβάλλον των χωρών υποδοχής δεν ενεργεί σύμφωνα με την πολιτική που διακηρύσσεται.¹³ Υπάρχουν φαινόμενα ξενοφοβίας, έλλειψη κατανόησης, ανεργία, συγκρούσεις, γενικά διακρίσεις και κύρια στον τομέα της παιδείας. Γι' αυτό τα παιδιά ξένης υπηκοότητας βρίσκονται σε μεγάλα ποσοστά, και μάλιστα χωρίς αιτιολόγηση, στα ονομαζόμενα «σχολεία μη προνομιούχων» που προσανατολίζουν τα παιδιά προς την αγορά της χειρωνακτικής εργασίας. Υπάρχει ένας δυσανάλογα μεγάλος αριθμός ξένων παιδιών που βρίσκονται σε ειδικά σχολεία για καθυστερημένα παιδιά. Η διδασκαλία της μητρικής γλώσσας είναι προαιρετική, ενώ από την άλλη μεριά, είναι υποχρεωμένο το παιδί να μάθει μια άλλη ξένη γλώσσα.

Σχετικά με τη στάση των παιδιών στο σχολείο, από διάφορες έρευνες που έγιναν στη Δυτική Γερμανία, όπως συνοψίζονται από την Wilpert,¹⁴ προκύπτει ότι τα παιδιά των μεταναστών είναι κοινωνικά απομονωμένα στις γερμανικές τάξεις ή ως σύνολο στα σχολεία ghetto που βρίσκονται στις περιοχές που ζουν σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα μεταναστές. Αντίθετα, όταν τα παιδιά των μεταναστών είναι μειοψηφία στις γερμανικές τάξεις, τότε είναι συνεργατικά, πειθήνια, έχουν έφεση για μάθηση και είναι λιγότερο εγωιστικά από τα Γερμανόπουλα. Οι έφηβοι όχι μόνο στο σχολείο συχνά έχουν περισσότερες δυσκολίες τουλάχιστον από τα Γερμανόπουλα, αλλά και έξω από το σχολείο δείχνουν αντικοινωνική συμπεριφορά.

Οι προεκτάσεις αυτής της χαμηλής σχολικής επίδοσης είναι προφανείς. Η αδυναμία του παιδιού να αντιληφθεί, εξαιτίας της γλωσσικής δυσκολίας, όλη τη διάσταση του σχολικού προγράμματος συνακολουθείται και από αδυναμία να φοιτήσει σε μια σχολή, να μάθει μια τέχνη, να εξασκήσει ένα επάγγελμα κάποιου επιπέδου. Έτσι, αναγκαστικά θα απασχοληθεί σε ανειδίκευτες εργασίες με χαμηλές αποδοχές, εργασίες χωρίς κοινωνικό γόητρο. Αυτό δημιουργεί αισθήματα αρνη-

12. Wilpert, C. (1977), *όπ. av.*, σελ. 476 - 77.

13. ILO (1981), «Seminaire technique tripartite sur les migrants de la deuxième génération», Lisbonne 4 - 9 May. Yugoslavia RER/79/001 SEM 1/28, σελ. 13.

14. Wilpert, C. (1977), *όπ. av.*, σελ. 478.

τικής ιδιαιτερότητας και μειονεξίας,¹⁵ που επιτείνονται από το φραγμό τον οποίο βάζει η γλώσσα και οδηγούν στον περιορισμό του ατόμου σε ένα περιβάλλον στενό, στην ουσία γκέτο, όπου κυριαρχούν τα πολιτισμικά στοιχεία από τη χώρα προέλευσης.

Από μια έρευνα που έγινε σε επαναπατρισθέντες¹⁶ στην Ελλάδα προκύπτει ότι ο μετανάστης σπάνια απόκτησε ένα πολιτισμικό κέρδος, έστω κατά τον ελεύθερο χρόνο του στη Γερμανία, γιατί, γλωσσικά απομονωμένος και κοινωνικά παραγκωνισμένος, περνούσε τις ελεύθερες ώρες του στους σιδηροδρομικούς σταθμούς ή σε μέρη που σύχναζαν συμπατριώτες του.

Για τους ίδιους τους μετανάστες η κατάσταση αυτή πιθανώς δεν επιδρά αποφασιστικά στην πολιτισμική τους ταυτότητα, γιατί τα πολιτισμικά τους στοιχεία έχουν διαμορφωθεί στη χώρα αποστολής στο μεγαλύτερο τουλάχιστο ποσοστό (κοινωνικές αξίες, ήθη, έθιμα, κτλ.)· για τα παιδιά τους όμως αυτή η απομόνωση είναι καθοριστική για την όλη τους κοινωνική ύπαρξη. Το γεγονός ότι μεγαλώνουν με τα πρότυπα-αξίες των γονιών τους, αλλά μεγαλώνουν σε μια ξένη χώρα όπου αναγκαστικά εκτίθενται και σ' ένα άλλο πολιτισμό και μια διαφορετική κουλτούρα, γίνεται πρόξενος εσωτερικών συγκρούσεων. Περισσότερο μάλιστα όταν ο φραγμός της γλώσσας τους στερεί τη δυνατότητα να βιώσουν εκλεπτυσμένες πολιτισμικές εκδηλώσεις τέχνης, ιστορίας, παράδοσης. Αυτό θα τους σπρώξει περισσότερο προς τα πολιτισμικά πρότυπα της χώρας αποστολής, επειδή το βασικό μέσο επικοινωνίας, δηλαδή η γλώσσα, τους διευκολύνει.

Η γενικότερη λοιπόν εικόνα που παρουσιάζουν τα παιδιά αυτά, είναι η έλλειψη ενσωμάτωσης σε ένα συγκεκριμένο γλωσσικό χώρο και κατ' επέκταση πολιτισμικό, είτε της χώρας υποδοχής είτε της χώρας αποστολής. Αιωρούνται ανάμεσα στις δύο αυτές αντιφατικές καταστάσεις, με αποτέλεσμα να χάνουν το πρότυπο του προσανατολισμού τους για την κοινωνική τους δράση.

15. Φίλιας, Β. (1978), «Προβλήματα για τα παιδιά των μεταναστών», Εισήγηση στο διεθνές συνέδριο στην Αθήνα «Το παιδί στον κόσμο του αύριο».

16. Collaros, T. - Mousouros, L. (1978), *The Return Home, Reintegration*. Centre for Migrant Workers, p. 332.

3. Κοινωνικές αξίες

Είπαμε ότι έκφανση της πολιτισμικής ταυτότητας αποτελούν οι κοινωνικές αξίες που χαρακτηρίζουν μια κοινωνική ομάδα. Ο Έλληνας μετανάστης, στη μεγαλύτερη από προβιομηχανικό περιβάλλον, και οι κοινωνικές αξίες φέρνουν τη σφραγίδα αυτής της κοινωνίας. Η αυστηρότητα ηθών, η θρησκευτικότητα, η οικογενειακή συνοχή, η τυπολατρεία, η παράδοση, τα έθιμα, ο τρόπος ζωής, είναι μερικές χαρακτηριστικές περιπτώσεις.¹⁷

Είναι ανάγκη να σταθούμε λίγο στη μορφολογία της ελληνικής κοινωνίας, ιδιαίτερα την εποχή που παρουσιάστηκαν τα μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα προς τη Δ. Ευρώπη, γιατί έτσι θα μπορέσουμε να δούμε το κοινωνικό προφίλ του Έλληνα μετανάστη, το οποίο θα παίξει αποφασιστικό ρόλο στην κοινωνική και πολιτισμική ταυτότητα της δεύτερης γενιάς στη Γερμανία.

Την Ελλάδα, μεταπολεμικά, τη χαρακτηρίζει γρήγορη αστικοποίηση. Η μεγάλη αστυφιλία που παρατηρήθηκε τότε επέδρασε στην κοινωνική φυσιογνωμία της χώρας. Η μετατόπιση σημαντικού τμήματος του πληθυσμού από τον γεωργικό τομέα στον τριτογενή, δηλαδή τις υπηρεσίες, και η αύξηση των παρασιτικών και μεσολαβητικών επαγγελμάτων στα αστικά κέντρα, που ακολούθησε αυτές τις εσωτερικές μετακινήσεις, επιτάχυνε την οικονομική αλλά και κοινωνική «οριακότητα» στις πόλεις. Κι αυτό είχε ακόμη μεγαλύτερες συνέπειες στον πολιτισμικό τομέα. Γιατί η αστυφιλία επέδρασε όχι μόνο σ' αυτούς που μετακινήθηκαν προς τα μεγάλα αστικά κέντρα, αλλά και σε όσους έμειναν πίσω στο χωριό, γιατί έφθανε ο απόηχος του τρόπου ζωής, των συνθηκών της πόλης, των «νέων» αξιών. Μη ξεχνάμε ότι η διαφορά επιπέδου ζωής μεταξύ των αστικών κέντρων και των αγροτικών περιοχών ήταν πιο μεγάλη τότε, όταν πολλές περιοχές ακόμη δεν είχαν ούτε ηλεκτρισμό. Αυτό λοιπόν το «μοντέρνο» αποθεωνόταν στη φαντασία των κατοίκων των αγροτικών περιοχών, ιδιαίτερα γιατί δεν είχαν τα μέσα να βιώσουν οι ίδιοι αυτό τον «καινούργιο» τρόπο ζωής.

Έτσι, η εποχή αυτή είναι μεταβατική, βρισκόμαστε δηλαδή σε μια φάση κοινωνικών μετεξελίξεων – και οικονομικών αναμφισβήτητη – με έκδηλα σημεία ρευστότητας, τότε και αργότερα, των διαφόρων κοινωνικών αξιών. Η ευκολία άλλωστε επικοινωνίας με τα αστικά κέντρα

17. Campbell, J. (1964), *Homour, Family and Patronage*, Clarendon Press, Oxford, p. 78 - 110.

και τα μέσα μαζικής ενημέρωσης αργότερα, ιδιαίτερα η τηλεόραση, μετέφεραν στην παραδοσιακή αγροτική κοινωνία νέα πρότυπα, νέες συνήθειες και κοινωνικές αξίες. Μάλιστα νέες συνήθειες ιδιαίτερα καταναλωτικές, με έντονα στοιχεία μιμητισμού από το εξωτερικό, ταυτίστηκαν περίπου με αξίες κοινωνικού γοήτρου.

Βέβαια, ορισμένα στερεότυπα που δίνουν την ιδιαιτερότητα και ταυτότητα της κοινωνίας μας, παραμένουν στο μεγάλο τους ποσοστό αμετάβλητα. Για παράδειγμα, ο καταμερισμός επαγγελματικών ρόλων σε ανδρικούς και γυναικείους εξακολουθεί να υφίσταται και ύστερα από τη μεγάλη συμμετοχή του γυναικείου πληθυσμού (κυρίως των αστικών κέντρων) στο εργατικό δυναμικό. Έτσι, οι εργασίες του σπιτιού, θεωρούμενες καθαρά γυναικείες, σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα εκτελούνται από τις γυναίκες. Η οικογενειακή συνοχή εξακολουθεί να χαρακτηρίζει την ελληνική οικογένεια, παρόλη την πρόσφατη τάση μερικής ανεξαρτητοποίησης των παιδιών από τους γονείς τους. Η ελληνική φιλοξενία, παρά τον κάποιο περιορισμό της, είναι από τα ιδιαίτερα στοιχεία της νεοελληνικής κοινωνίας και κουλτούρας. Η αυστηρότητα ηθών μπορεί να διαφοροποιήθηκε κάπως στα αστικά κέντρα, με την έννοια ότι έγιναν ελαστικότερα τώρα, αλλά στις περισσότερες αγροτικές περιοχές εξακολουθεί να ισχύει ένας αυστηρός κώδικας ηθικής, ιδιαίτερα για τη γυναίκα, και οι προγαμιαίες σχέσεις να θεωρούνται κοινωνικά απαράδεκτες.

Αν όμως αυτές οι κοινωνικές αξίες – ενδεικτικά πάντοτε αναφερόμαστε – δεν διαφοροποιήθηκαν αποφασιστικά τα τελευταία χρόνια από τις επιδράσεις της αστικοποίησης, θα μπορούσαμε να δώσουμε έναν μεγάλο κατάλογο συνηθειών, κοινωνικών αξιών και άλλων πολιτισμικών στοιχείων τα οποία αναμφισβήτητα άλλαξαν. Ο τρόπος, για παράδειγμα, κοινωνικής επικοινωνίας και συμπεριφοράς πήρε πολλά από τα στοιχεία του δυτικού τύπου. Το καφενείο που κυριαρχούσε τόσο στα αστικά κέντρα όσο και στις αγροτικές περιοχές, ως τόπος συνάντησης, διασκέδασης και κοινωνικής εκτόνωσης για τους άνδρες σχεδόν εξαφανίστηκε από τα αστικά κέντρα και σε μικρότερο ποσοστό γίνεται τόπος επίσκεψης των νέων στις αγροτικές περιοχές. Οι κοινωνικές συναντήσεις τα βράδια, στα σπίτια συγγενών, φίλων, συχωριανών όχι μόνο σε γιορτές και επετείους αλλά γενικά, που αποτελούσαν ερέθισμα για συζήτηση, κριτική και κοινωνικό έλεγχο, αντικαταστάθηκαν από την απομόνωση των ανθρώπων στα σπίτια τους, μπροστά σε μια συσκευή τηλεόρασης, η οποία τους βομβαρδίζει με στοιχεία πολιτισμικά διαφορετικά από αυτά που ίσχυαν μέχρι τότε στις παραδοσιακές κοινωνίες.

Αυτές οι ανακατατάξεις στα πρότυπα, στις αξίες, στον τρόπο ζωής, δεν πραγματοποιήθηκαν αυτόματα, αλλά προοδευτικά. Γι' αυτό διαφορετική ήταν η κοινωνική εικόνα που είχε η χώρα μας στη δεκαετία του '60 συγκρινόμενη με τη δεκαετία του '70, και παράλληλα διαφορετική η εικόνα του μετανάστη των δύο αυτών περιόδων. Πάντως, λιγότερο στην αρχή και περισσότερο ύστερα, αυτές οι ανακατατάξεις άσκησαν κάποια επίδραση στον Έλληνα μετανάστη, επίδραση που του προκάλεσε σύγχυση, ερωτηματικά, αμφιβολίες για το τι είναι, τι πιστεύει, τι αξίζει, πριν ακόμη φύγει από τη χώρα του, ανάλογα με την ηλικία του, τα θιώματά του, την κοινωνική και εκπαιδευτική του υποδομή.

Ο μετανάστης λοιπόν αυτός με έκδηλα τα στοιχεία της μεταβατικής εποχής που έζησε στη χώρα του, με απόκλιση όμως περισσότερο προς τα παραδοσιακά πρότυπα, θα βρεθεί από τη μια στιγμή στην άλλη στη βιομηχανική κοινωνία της Δ. Ευρώπης που δεν θα τον επηρεάζει πια ως απόηχος. Ο ίδιος θα βρεθεί μέσα σε μια κοινωνία στην οποία κυριαρχεί ένας διαφορετικός χάρτης κοινωνικών αξιών· πολλές φορές μάλιστα διαμετρικά αντίθετος από τις αξίες που ο ίδιος είχε ενστερνιστεί πριν φύγει από τη χώρα του. Πρόκειται για αξίες που συνεπάγεται η ίδια η μορφολογία της βιομηχανικής κοινωνίας, οι λειτουργίες της και οι απαιτήσεις της, όπως είναι π.χ. το καταναλωτικό ιδεώδες που κυριαρχικά δεσπόζει σ' αυτές. Βέβαια, και στην ελληνική κοινωνία το καταναλωτικό πρότυπο αποτελεί χαρακτηριστικό της γνώρισμα, ιδιαίτερα, θα μπορούσαμε να πούμε, των μικροαστικών στρωμάτων, με τη διαφορά όμως ότι το χαμηλό βιοτικό επίπεδο της επαρχίας από την οποία προερχόταν η μεγάλη μάζα των μεταναστών δεν άφηνε πολλά περιθώρια για να εκδηλωθούν τόσο πολλές καταναλωτικές προτιμήσεις, για να θεοποιηθεί περίπου το καταναλωτικό ιδεώδες. Ο τρόπος πάλι ζωής, η οικογενειακή συνοχή, η αντίληψη περί ηθικής ριζικά διέφεραν από τις αντίστοιχες αξίες της χώρας του. Ο μετανάστης, εκτεθειμένος σ' αυτές τις αξίες, άλλες θα απορρίψει και ίσως κάποιες άλλες τις δεχτεί και τις υιοθετήσει, ανάλογα με την ηλικία του και την ικανότητα προσαρμογής του.

Μια ένδειξη των κοινωνικών αξιών των μεταναστών παίρνουμε από την έρευνα Κολλάρου-Μουσούρου.¹⁸ Τα στερεότυπα που έχουν οι Έλληνες οι οποίοι επαναπατρίστηκαν από τη Γερμανία για τις σχέσεις με το άλλο φύλο, ως ένα σημείο, επηρεάστηκαν από τις αντίστοιχες αξίες της χώρας υποδοχής. Οι μισοί θεωρούν ότι οι σχέσεις με το

18. Collaros, T. - Mousourou, L. (1978), *όπ. av.*, σελ. 300.

άλλο φύλο, με κριτήριο τα ηθικά στάνταρντς όπως π.χ. συζυγική πίστη, μη προγαμιαίες σχέσεις κ.ά. – δηλαδή όπως αυτοί τα αντιλαμβάνονται – είναι χειρότερες στη Γερμανία από ό,τι στην Ελλάδα. Αλλά αξιολογικό ποσοστό (γύρω στο 30%), με κριτήριο πάλι τα ηθικά στάνταρντς, τις αξιολογεί ως καλύτερες, πράγμα που σημαίνει ότι σε κάποιο βαθμό αυτά τα στάνταρντς διαφοροποιήθηκαν από την επίδραση των αντίστοιχων κοινωνικών αξιών της χώρας υποδοχής. Σ' αυτό συνηγορεί και το γεγονός ότι όσο μεγαλύτερος είναι ο χρόνος παραμονής του μετανάστη στη Γερμανία, τόσο μεγαλύτερος είναι ο βαθμός υιοθέτησης των αξιών της χώρας υποδοχής. Ανεξάρτητα, πάντως, από τον οποιοδήποτε βαθμό προσαρμογής και ανακατατάξεων στο σύστημα κοινωνικών αξιών που μπορεί να παρουσίασαν οι μετανάστες, γενικά ισχύει ότι δέχτηκαν την οικονομική και υλιστική ταυτότητά τους με τα αντίστοιχα πρότυπα της χώρας υποδοχής, όχι όμως και την κοινωνική και πολιτιστική τους ενσωμάτωση. Θα μπορούσαμε να πούμε ότι παρουσίασαν μια «πολιτισμική καθυστέρηση», φαινόμενο συχνά παρατηρούμενο, όταν τις τεχνολογικές εκρήξεις δεν ακολούθησαν με την ίδια ταχύτητα κοινωνικές αξιολογήσεις, αισθητικές και ηθικές αντιλήψεις.¹⁹

Ίσως πέρασαν οι μετανάστες κάποιες αμφιταλαντεύσεις, ίσως ακόμη και να υπέστησαν κάποια πολιτισμική «διάθρωση» από τις αλλαγές κατά τη μεταβατική περίοδο στην Ελλάδα και από τις διαφορετικές συνθήκες που βίωσαν στη χώρα υποδοχής, αλλά, βασικά παραδοσιακοί, παρέμειναν «εθνική ομάδα», αισθάνονται Έλληνες, συναναστρέφονται Έλληνες, διατηρούν τα αυστηρά ήθη, ιδιαίτερα για τη γυναίκα. Είναι αντίθετοι στο γάμο με ξένο κτλ. Γίνεται αντιπαράθεση του «εμείς» οι Έλληνες και «αυτοί» οι ξένοι, οι Γερμανοί, που σημαίνει ότι έχουν συνειδητοποιήσει και οριοθετήσει τα ιδιαίτερα κοινωνικά και πολιτισμικά στοιχεία της δικής τους κοινωνίας και της γερμανικής και της έδωσαν την ταυτότητά της χωρίς να είναι διατεθειμένοι να αποτελέσουν ένα οργανικό σύνολο μ' αυτήν.

Αν όμως ο μετανάστης ο ίδιος, με διαμορφωμένο λίγο-πολύ το σύστημα κοινωνικών αξιών του – των θεμελιακών τουλάχιστο – έχει προβεί σε κάποιες αναθεωρήσεις από τις επιδράσεις του περιβάλλοντος, το παιδί του έχει να αντιμετωπίσει πολύ δυσκολότερες καταστάσεις: πρώτα είναι το χάσμα των δύο γενεών, που γίνεται ακόμη μεγαλύτερο στις τεχνολογικά αναπτυγμένες κοινωνίες, στις οικογένειες των μεταναστών. Γιατί ο γονιός, με τις καταβολές που έφερε από τη

19. Φίλιας, Β. (1980), *όπ. αν.*, σελ. 64.

χώρα του, τις συνθήκες που θρήκε στη Γερμανία και την κάποια ηλικία του που οι προσαρμογές δεν είναι εύκολες, βιώνει έναν κατά το πλείστο παραδοσιακό τρόπο ζωής και «σκέπτεσθαι» και, στη βάση του πατριαρχικού, πιέζει για τη γλώσσα, τα έθιμα, τις συνήθειες και τα ήθη της ιδιαίτερης πατρίδας του, για το δικό του τρόπο ζωής, με υπερτονισμένα μάλιστα τα παραδοσιακά στοιχεία και τις κοινωνικές αξίες της χώρας του. Το παιδί, με διαφορετικά από το γονιό του βιώματα, παλεύει ανάμεσα στο παραδοσιακό και το μοντέρνο, το σύγχρονο, με απόκλιση προτίμησης περισσότερο προς το σύγχρονο. Ο γονιός αντιδρά, γιατί αισθάνεται ότι χάνει το στάτους, όταν το παιδί του αποκλίνει προς τον σύγχρονο τρόπο ζωής, ιδιαίτερα μάλιστα όταν το παιδί μιλάει – κι αυτό είναι το πιο συνηθισμένο – καλύτερα τη γλώσσα της χώρας υποδοχής από τον πατέρα του. Δεν είναι όμως μόνο το χάσμα των γενεών, και μάλιστα με γονείς μετανάστες, που δημιουργεί διχασμό στο παιδί. Είναι και τα βιώματα του ίδιου μέσα στη γερμανική κοινωνία. Είπαμε ότι ο φραγμός της γλώσσας αλλά και άλλα στοιχεία συντελούν ώστε η δεύτερη γενιά να είναι περιθωριακή στη χώρα υποδοχής. Βλέπει ότι οι ευκαιρίες απασχόλησης δεν είναι σημαντικά διαφορετικές, για να μην πούμε ότι σε πολλές περιπτώσεις είναι αναλογικά και χειρότερες, από κείνες των γονιών του, αισθάνεται την κοινωνική απομόνωση, αισθάνεται ότι δεν είναι ουσιαστικό μέλος της κοινωνίας εκείνης. Ζει με το συναίσθημα της προσωρινότητας, στοιχείο που αυξάνει το συντελεστή αστάθειας και αβεβαιότητας. Άλλωστε, το κύμα επαναπατρισμού που παρατηρήθηκε τα τελευταία χρόνια επαλήθευσε και εμπειρικά τις αρχικές τους στάσεις απέναντι στη χώρα υποδοχής.

Έτσι το παιδί, εκτεθειμένο σε δύο διαφορετικούς κόσμους, τον μικρόκοσμο του μετανάστη – το γκέτο ίσως – και τη μεγάλη γερμανική κοινωνία, διχάζεται με απρόβλεπτες πολλές φορές συνέπειες. Αν ταυτιστεί με τα πρότυπα που κυριαρχούν στη χώρα υποδοχής, θα 'ρθει σε σύγκρουση με το στενότερο οικογενειακό του περιβάλλον, στο μέτρο που τα πρότυπα αυτά είναι αντίθετα· αν πάλι ταυτιστεί με τα πρότυπα των γονέων του, θα αντιμετωπίσει προβλήματα προσαρμογής και συνύπαρξης στην κοινωνία όπου ζει. Δυστυχώς, δεν υπάρχουν έρευνες, τουλάχιστον για τους Έλληνες, που να εξετάζουν αυτή την πλευρά του θέματος, δηλαδή τις κοινωνικές αξίες της δεύτερης γενιάς και τις αποκλίσεις που παρουσιάζουν τόσο από τις αντίστοιχες των ντόπιων, όσο και των Ελλήνων στη χώρα τους, για να μπορέσουμε να αντιπαραθέσουμε αυτές τις διαφοροποιήσεις. Κι εδώ που δίνεται η ευκαιρία, πρέπει να τονιστεί ότι η πολιτισμική ταυτότητα της δευτε-

ρης γενιάς είναι σημαντικό θέμα για μια κοινωνιολογική διερεύνηση. Οποσδήποτε, όμως, η καθημερινή πρακτική επιβεβαιώνει ότι όσα παιδιά γνωρίζουν ικανοποιητικά τη γλώσσα και, παρά τις οικογενειακές πιέσεις, έχουν έρθει σε επαφή με το γερμανικό στοιχείο, αποκλίνουν περισσότερο προς τα πρότυπα της χώρας υποδοχής. Διαφορετικά – κι αυτό συμβαίνει συχνότερα – θα αμφισβητήσουν πολλά από τα πρότυπα των γονέων τους, χωρίς όμως να μπορέσουν εύκολα να διαμορφώσουν σταθερά κάτι άλλο. Θα επιμείνουν, έτσι, περισσότερο στην άρνηση και λιγότερο στη δημιουργία ενός νέου χάρτη κοινωνικών αξιών που να αντικατοπτρίζει τον δικό τους κόσμο, γιατί προσπαθούν να τον διαμορφώσουν μέσα από τη σύγκρουση των δύο κόσμων, μέσα από την αντίφαση. Δεν είναι υπερβολή να πούμε ότι στο τέλος τα παιδιά αυτά καταλήγουν να μην έχουν ξεκαθαρισμένη ταυτότητα. Γιατί η πολιτισμική τους διάπλαση και ταυτότητα μέσα από τη σύγχυση, του παραδοσιακού και του μοντέρνου, είναι αντιφατική, ατελής και γενικά απροσδιόριστη.

Αυτή η πολιτισμική σύγχυση της δεύτερης γενιάς στη Γερμανία είναι αίτιο και αποτέλεσμα της μη κοινωνικής ένταξης των μεταναστών στη χώρα αυτή. Η μη ενσωμάτωση των μεταναστών στην κοινωνία των χωρών υποδοχής είναι περίπου κοινό γνώρισμα, ανεξάρτητα αν η χώρα ανήκει στη Δ. Ευρώπη ή είναι υπερπόντια. Από έρευνες στην Αμερική²⁰ και Αυστραλία²¹ προκύπτει ότι ο Έλληνας μετανάστης κι εκεί αποτελούσε «εθνική ομάδα» διατηρώντας τα πολιτικά στοιχεία από τη χώρα αποστολής κατά κύριο λόγο. Η θέση όμως του Έλληνα μετανάστη στις χώρες αυτές ήταν πολύ διαφορετική, στοιχείο που επέδρασε αποφασιστικά στην κοινωνικοποίηση της δεύτερης γενιάς.

Συγκεκριμένα, οι υπερπόντιοι μετανάστες δεν απασχολήθηκαν τόσο στη βιομηχανία όσο σε εργασίες παροχής υπηρεσιών-μικροεπιχειρηματίες, και έτσι δεν επέδρασε το στοιχείο της μαζικότητας στο χώρο της εργασίας, ούτε του χωροταξικού συγκεντρωτισμού στον τόπο της κατοικίας τους. Τα παιδιά τους ακόμη μεγάλωσαν με τη σιγουριά ότι θα μείνουν στη χώρα υποδοχής για πάντα, γι' αυτό και προσαρμόστηκαν, σε μεγάλο βαθμό, σ' αυτή την κοινωνία που ζούσαν.

20. Vlachos, E. (1968), *The Assimilation of Greeks in the USA*, National Centre of Social Research, Athens.

21. Buckland, D., (1973), *The Assimilation of Greek Migrants*, paper at the 45th Congress Perth (mimeo).

Είναι χαρακτηριστικό ότι η δεύτερη γενιά παρουσίασε πολύ μεγάλη ανοδική κινητικότητα²² (upward mobility).

Αντίστροφα, στη Γερμανία οι προοπτικές των μεταναστών ήταν διαφορετικές. Η μετανάστευση όχι μόνο θεωρητικά, όπως συνέβαινε στην υπερπόντια, αλλά και πρακτικά είχε το χαρακτήρα της προσωρινότητας. Στόχος των μεταναστών από την αρχή ήταν να επωφεληθούν οικονομικά και να επιστρέψουν στην Ελλάδα. Η χώρα υποδοχής είδε πάλι από την αρχή τους μετανάστες ως προσωρινούς «γκασταρμπάιτερ», γιατί ναι μεν χρειαζόταν αυτό το εργατικό δυναμικό, αλλά το ήθελε σε προσωρινή βάση με τη μέθοδο της εναλλαγής – οι πρώτοι να φεύγουν κι άλλοι να έρχονται για να τους αντικαθιστούν.

Ακόμη, οι μετανάστες της Γερμανίας απασχολήθηκαν σχεδόν κατ' αποκλειστικότητα στη βιομηχανία, σε ορισμένες πόλεις και έμειναν συγκεντρωμένοι στις εργατικές περιοχές αυτών των πόλεων (τα γκέτο). Αυτά λοιπόν τα στοιχεία δεν ενισχύουν την κοινωνική ένταξη, όχι μόνο των ίδιων των μεταναστών, που το ίδιο περίπου συμβαίνει και στις χώρες τις υπερπόντιες με καλύτερες μάλιστα συνθήκες, αλλά κυρίως της δεύτερης γενιάς, με τα γνωστά αποτελέσματα της κοινωνικής και πολιτιστικής σύγχυσης.

4. Πολιτισμικός πλουραλισμός

Ύστερα από την εικόνα που παρουσιάσαμε, εικόνα που δείχνει ότι η δεύτερη γενιά δεν μπόρεσε να διαμορφώσει μια δική της ξεκάθαρη πολιτισμική ταυτότητα στη χώρα υποδοχής ούτε ταυτίστηκε με το ντόπιο στοιχείο εκεί, γεννιέται το ερώτημα: με ποιο τρόπο τα παιδιά των μεταναστών θα μπορέσουν να ξεφύγουν απ' αυτό το φαύλο κύκλο και να βρουν το δρόμο τους; Κάποια λύση νομίζουμε ότι θα υπάρξει αν υιοθετηθεί ο «πολιτισμικός πλουραλισμός». Πλουραλισμός με την έννοια ότι θα δημιουργηθούν τέτοιες δομές στη χώρα υποδοχής, ώστε να είναι δυνατό να συνυπάρξουν και να θρεθεί τρόπος να δοθούν στο παιδί πολιτισμικά στοιχεία και από τις δύο πλευρές, τις δύο κοινωνίες. Έχει αποδειχτεί ότι όσο η χώρα υποδοχής πιέζει τους μετανάστες να απαρνηθούν τη γλώσσα τους, τα ήθη και έθιμα, τον

22. Tavuchis, N. (1972), *Family and Mobility among Greek Americans*, National Centre of Social Research.

τρόπο ζωής που μεταφέρουν από τη χώρα τους, τόσο αυτοί αντιδρούν και συσπειρώνονται στις εθνικές ομάδες.²³

Από πρόσφατα στοιχεία προκύπτει ότι το 37% των Ελληνόπουλων φοιτούν σε γερμανικό σχολείο μαζί με τα Γερμανόπουλα και επιπρόσθετα φοιτούν και στο ελληνικό για ορισμένες ώρες την εβδομάδα.²⁴ Έχουμε δηλαδή στην πραγματικότητα δύο παράλληλες γραμμές εκπαίδευσης: εκπαίδευση της χώρας υποδοχής που γίνεται από το εκπαιδευτικό δυναμικό της χώρας και εκπαίδευση της χώρας αποστολής που γίνεται από ομοεθνείς δασκάλους και καθηγητές. Στην πράξη, αυτές οι δύο παράλληλες γραμμές εκπαίδευσης δεν αποτέλεσαν οργανικό σύνολο, αλλά, αντίθετα, προκάλεσαν στο μαθητή σύγχυση, φόρτο εργασίας, έλλειψη αλληλοκατανόησης, ιδιαίτερα αφού οι δάσκαλοι από τη χώρα αποστολής καθόλου ή ελάχιστα γνωρίζουν τη γλώσσα της χώρας υποδοχής.

Οι δίγλωσσες τάξεις είναι μια αρχή προς την κατεύθυνση αυτή. Πρέπει, όμως, ο θεσμός αυτός να ενισχυθεί και να εμπλουτισθεί ειδικά στον τομέα της κουλτούρας, ώστε να μπορεί να γίνει η ένταξη όταν τελικά το παιδί κατασταλάξει στη μία ή άλλη κοινωνία. Χρειάζεται το περιεχόμενο των προγραμμάτων στις δίγλωσσες αυτές τάξεις να έχει προσαρμοστεί στις ιδιαίτερες οικονομικο-κοινωνικές συνθήκες μέσα στις οποίες ζουν τα παιδιά των μεταναστών. Ακόμη, επιβάλλεται να ενισχυθούν και επιχορηγηθούν αυτά τα δίγλωσσα προγράμματα, ώστε να μπορούν να τα παρακολουθήσουν στο μεγαλύτερό τους ποσοστό τα παιδιά των μεταναστών (όχι το 26% που σήμερα τα παρακολουθεί). Πιστεύουμε ότι ο «πλουραλισμός» μέσα στο σχολείο θα συμβάλει σε ένα συμβιβασμό ανάμεσα στις δύο κουλτούρες. Τα προγράμματα των σχολείων της χώρας υποδοχής να εμπλουτισθούν με πολιτισμικά στοιχεία από τη χώρα αποστολής και τα ελληνικά προγράμματα να πάρουν υπόψη τους το κοινωνικό πλαίσιο της χώρας υποδοχής, μέσα στο οποίο ζουν τα παιδιά των μεταναστών.

Βέβαια, αυτόν τον πλουραλισμό δεν μπορούμε να τον φανταστούμε μόνο μέσα στο σχολείο. Είναι ανάγκη να υιοθετηθεί αντίστοιχα και από τις δύο κοινωνίες: των μεταναστών και των ντόπιων. Να αναγνωρίσουν οι ντόπιοι ότι ο μετανάστης δεν είναι δεύτερης κατηγορίας

23. Buckland, D. (1970), *The Two-way Processes of Migrant Assimilation*. 10th Annual Conference on Migration, Australia.

24. Βλέπε στατιστικούς πίνακες από έρευνα σε 2.000 περίπου μετανάστες της Δ. Γερμανίας που έκανε το τμήμα εκπαίδευσης της ελληνικής πρεσβείας της Βόννης το 1978.

πολίτης, αλλά άτομο με το δικαίωμα να έχει και, αν θέλει, να μπορεί να διατηρήσει τη δική του κουλτούρα και τις δικές του αξίες. Και ο μετανάστης, όταν αισθανθεί ότι ισότιμα και ισάξια με τους ντόπιους αντιμετωπίζεται στη χώρα υποδοχής, δεν θα αντιδρά, δεν θα αισθάνεται μειονεκτικά και δεν θα απομονώνεται κοινωνικά. Έτσι, δεν θα αρνείται να παίρνει στοιχεία και από τη χώρα υποδοχής. Αν αυτό δεν συμβεί, τότε θα εξακολουθήσει η ίδια εικόνα που σήμερα παρατηρείται, ιδιαίτερα στους μετανάστες της Γερμανίας: κοινωνική απομόνωση, εθνική ομάδα, πολιτισμικά πρότυπα της χώρας αποστολής. Και τα παιδιά θα αμφιταλαντεύονται στους δύο κόσμους, χωρίς να ανήκουν σε κανέναν ουσιαστικά.